

इतीति यतएवंतस्मात् तन्मयं बुद्धिमयं प्रलीयते बुद्धौलीनायां उद्भवति बुद्ध्युद्भवे तस्मात्तथा बुद्धिमयत्वेन निर्दिश्यते वेदे प्राणेभ्यो देवादेभ्यो लोका इति च बुद्धिमनसो रमेवात् बुद्धिरेव श्रवणादिसाधनं श्रोत्रादिरूपेण प्राणेभ्यश्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः देवास्तदनुमाहका आदित्यादयः लोकाः भूतभौतिका इति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतदेवाह द्वाभ्यां येनेति सा बुद्धिर्येन द्वारेण पश्य तितच्चक्षुरित्यर्थः जिह्वया त्वचेति इत्थं भावेतृतीया जिह्वारूपया बुद्ध्युद्भवा बुद्धिः कर्त्रोरसंजानाति ॥ १९ ॥ तत्र हेतुः विक्रियते बुद्धिरेव चिदाभासविशिष्टा जीवापरसंज्ञाकर्तृत्वं करणत्वं चापद्यते तथा च श्रूयते संप्राप्ते वप्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्य कर्म नामान्येवेति सकृदित्यौगपद्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य ततश्चाकाशाद्वायुः वायोरग्निरितिक्रमो न विवक्षितः किंतु ज्ञातृज्ञानज्ञेया नांसहैवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ अधितिष्ठति रूपपादीनि बुद्धिः प्रकाशयत्येतैरित्यधिष्ठानानि करणानि बुद्धेः कर्त्र्याः अदृश्यश्चिदात्मा धितिष्ठति स्वरूपसत्ता मात्रेण इन्द्रियाणि व्यापारयति अयस्कांत इव लो हं ॥ २१ ॥ एतदेवाह पुरुषे इति त्रिषु भावेषु सुखरजस्तमो मयेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु तानेव क्रमेणाह कदाचिदिति ॥ २२ ॥ एवं त्रिषु भावेष्ववस्थिता बुद्धिर्मनसि वर्तते मनोद्वारा इन्द्रियविषयेष्वपि इति द्रष्टव्यं ॥

इति तन्मयमेव तत्सर्वस्यावरजंगमं ॥ प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १८ ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रति घ्राणमित्याहूरसंजानाति जिह्वया ॥ १९ ॥ त्वचास्पर्शयते स्पर्शबुद्धिर्विक्रियते सकृत् ॥ येन प्रार्थयते किंचित्तदा भवति तन्मनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पंचधा ॥ इन्द्रियाणीति यान्याहुस्तान्यदृश्यो धितिष्ठति ॥ २१ ॥ पुरुषेति पृथुती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ कदाचिच्छभते प्रीतिकदाचिदनुशोचति ॥ २२ ॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ॥ एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २३ ॥ सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानति वर्तते ॥ सरितां सागरो भर्ता महावेला मिर्वोमिमान् ॥ २४ ॥

॥ २३ ॥ सेयमिति सेयं सर्वात्मिकापि बुद्धिः भावान् सुखदुःखमोहान् तदाल्मिकापिसती अतिक्रम्य वर्तते तत्र योग्यो दृष्टांतः सरितां भर्ता पूरयिता ऊर्मिमान् सागरः महावेला मिर्वेति अयमर्थः यथा समुद्रप्रभवानां दीनां समुद्रं प्राप्ता नां वीचयः समुद्रोर्मिभिस्तिरोधीयन्ते एवं बुद्धिप्रभवाणां देहेन्द्रियविषयाणां योगेन बुद्धौ लीयमानानां संस्काराः बुद्धेर्ब्रह्माकारतया तिरोधीयन्ते इति बुद्धेर्गुणानीति त्वमुच्यते यथा घटप्रकाशे चक्षु रालोकसहकारेण समर्थं दीपप्रकाशे तु तन्निरेपेक्षं विषयस्यैव प्रकाशालम्बत्वात् एवं धीवत्तिश्चिदाभाससहकारेणैव घटादीन्मकाशयति यथोक्तं बुद्धितत्स्थचिदाभासावभौव्यामुवतो घटं तत्राज्ञानं धियानश्येच्चै तन्येन घटः स्फुरेदिति आत्मनि तु धीवत्तिरेवापेक्षिता विषयस्य प्रकाशालम्बत्वात् प्रकाशमानेत्वा न देधीवत्तिः कतकरजोवत्सजानीयदस्यंतरं विनाशयंती स्वयमपि विलीयते तदा च संस्कारालम्बनासती सा सत्वा दिकार्याणि सुखदुःखमोहाख्यानि अतिक्रम्य गता भवति सुषुप्तौ नुमोहस्याविनाशात्सुप्ति स माध्योर्भेद इति ॥ २४ ॥